



## MIS KEELES RÄÄGIVAD KONDID JA POTIKILLUD?

**Valter Lang. Läänemeresoome tulemised. (Muinasaja teadus 28.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018. 320 lk.**

Inimesele on loomumane küsida, kust me tuleme ja kuhu läheme ning eriti teravalt kerkivad sellised küsimused murranguaegadel, aga ka olulistel tähtpäevadel on asjakohane sel teemal mõtiskleda. Eesti Vabariigi 100. sünnipäeva puhul on üllitatud mitmeid teoseid, mis vaatavad tagasi Eesti ja eestlaste ajaloole. Kõnealune teos sobitub kenasti sellesse tervikusse ning on kindlasti üks olulisemaid neist. Küsimus, millele vastust otsitakse, on fundamentaalne ja olnud päevakorral aastakümneid: kust on eestlased pärit ja kaua me siin metsasel ja soisel mereäärsel maalapil oleme elanud? Aeg-ajalt tundub, et vastus sellele on juba olemas, aga siis tuleb jälle keegi, kes kõik pahupidi pöörab ja oma, kas uue või hästi unustatud vana teooria välja pakub. Nii peabki olema – teadus pakub meile üha uusi andmeid, mis võivad varasemaid teadmisi ja tõekspidamisi kardinaalselt muuta. Mis puudutab etnogeneesi, siis siin tuleb mängu mitu erinevat teadusharu, mille tulemuste omavahel kokku sobitamine on üks parajalt keeruline ettevõtmine. Kuna eestlaste identiteedis on üldlevinud seisukohana esikohal keeleline komponent, siis põhiküsimuseks on see, kui kaua on Eestis eesti keelt ja selle soome-ugrilist eellaskeelt räägitud. Valter Lang on eri teadusharude andmestiku koondanud ja nende põhjal uue teooria sünteesinud, et sellele küsimusele tänapäeva teadusele tuginev vastus anda. Nagu autor ühes oma varase-

mas artiklis on öelnud: „[---] me tahame teada, kuidas inimesed elasid, millega tegelesid, mida söid ja jõid [---]. Miks siis jätta sellest loendist välja küsimus muistsete inimeste kõnekeele kohta?” Ja veel: „[---] on kõik seesugused küsimused, mis puudutavad kellegi maal kunagi elanud inimeste kõneldud keelt, targad ja õigustatud küsimused, millele haritud inimesed tahavad saada vastust. Ja see vastus peab olema tänase, mitte eilse teaduse tasemel.”<sup>1</sup>

Teos koosneb sissejuhatusest, seitsmest sisupeatükist ja tagasivaatest. Lisaks leiab raamatu lõpust kasutatud kirjanduse ja lühendite loendi, isikunimede registri, ingliskeelse kokkuvõtte ja illustratsioonide loendi. Siinkirjutaja tundis puudust ka teemaregistrist, kus oleks kirjas nt tekstis esinevad kohanimed ja arheoloogilised kultuurid. Samas on arheoloogiaga mitte kursis olevale lugejale asendamatuks abiks lk 19 asuv tabel, mis esitab kokkuvõtlikult Eesti esiajaloo perioodid dateeringuga ning neile vastavad keraamika- ja kalmetüübid, Volga-Oka piirkonna „arheoloogilised ilmingud” ning viimases tulbas ka sel perioodil kõneldud läänemeresoome või sellele eelneva keelekuju.

Autor rõhutab, et erinevalt varasematest esiajaloo käsitlustest, mis lähtuvad keeleteadusest, on käesoleva uurimuse lähtekohaks arheoloogia ja keeleteaduse andmete kõrvutamine, et heita valgust etnogeneesi küsimustele. Eriti hoiatab ta ringkäenduse eest, kus arheoloogid viitavad keeleteadlaste andmetele ja

<sup>1</sup> V. Lang, Eestlaste juured Eestimaal. – Vikerkaar 2014, nr 7–8, lk 80, 92.

seejärel vastupidi. Kas sellest ka autor ise täielikult hoiduda on suutnud, sellest allpool.

Raamatu esimene peatükk annab põhjaliku ülevaate senisest läänemeresoome rahvaste etnogeneesialasest uurimistööst XIX sajandist alates, näidates muuhulgas, kuidas pidevalt on soomeugrilaste saabumist Läänemere äärde nihutatud järjest varasemaks, kuni lõpuks on jõutud varaseima võimaliku ajani, mil viimase jääaja taandudes Eesti ala jääst vabanes.

Teine peatükk käsitleb uusi teooriaid XXI sajandil, seda nii keeleteaduses, arheoloogias kui ka geneetikas. Keeleteaduses tugineb Lang peamiselt kahe soome keeleteadlase, Petri Kallio ja Jaakko Häkkineni, uurimustele. Möödamannes refereerib ta siiski ka teiste soome keeleteadlaste (nt Ante Aikio, Riho Grünthali, Juha Janhuneni, Santeri Junntila, Pekka Sammallahti) seisukohti. Tõepoolest on laensõnade uurimisega osutunud võimalikuks algkeelte kronoloogiat täpsustada, kuid ka ajaloolises keeleteaduses ei ole kõik üheselt selge ning keeleteadlaste pakutud periodiseeringud on vaieldavad. Näiteks peab Kallio arheoloogide James Patrick Mallory, Christian Carpelani ja Asko Parpola seisukohtade sobitamiseks oma dateeringutega eeldama algindoeuroopa keele püsimumist kauem perifeerias (Läänemere piirkonnas). Seega on siin küll suudetud vältida otsest eri teadusharude ringkäendust, mille eest Lang hoiatab, kuid dateeringute vastuolude selgitused pole kuigi veenvad. Keeleteaduslike kronoloogiate tutvustuse lõpetuseks võrdleb Lang Kallio ja Häkkineni dateeringuid Terhi Honkola evolutsioonibioloogiast pärinevate meetoditega saadud dateeringutega. Tõdedes, et kui jätta kõrvale Uurali algkeele esimene hargnemine ehk samojeedi eraldumine (mis ei ole käesoleva raamatu seisukohalt oluline), siis Honkola dateeringud klappivad üldjoontes Kallio-Häkkineni dateeringutega (lk 67). Siin tuleks silmas pidada, et Häkkineni

väitel on esimene Uurali algkeele hargnemine toimunud hoopis ugri-samojeedi ja permisoomi vahel. Honkola dateering on arvutatud baassõnavara põhjal, kuid Häkkinen lähtub oma dateeringutes häälikumuutustest ja laensõnavarast. Teise peatüki lõpetab ülevaade populatsioonigeneetika ja vana DNA uurimistulemustest ning Lang kordab, et edasiminekuks tuleb loobuda arheoloogiliste kultuuride keeltega võrdsustamisest, tuues ilmekaid näiteid, kuidas konkreetseid algkeeli on varem ebaõnnestunult püütud siduda arheoloogiliste kultuuridega.

Kolmandas peatükis annab autor ülevaate eri teadusdistsipliinide koostööst etnogeneesi uurimises ning käesoleva teose metoodikast. See on kogu teose seisukohalt kõige olulisem. Metoodika seisneb lühidalt selles, et kaks abstraktsiooni – arheoloogiline kultuur ja rekonstrueeritud algkeel – tuleb dekonstrueerida ning saadud koostisosad paigutada konteksti, mis seob need ühtsesse etnogeneesi protsessi (lk 103). Kuidas see peaks käima, selgitatakse lihtsustatult osaliselt väljamõeldud näite abil (lk 103–106). Kõige küsitavam ja ka Langi arvates kõige keerulisem on leida see materiaalse kultuuri tunnus, „mis näitab ajas ja ruumis võimalikku keelelist kokkukuuluvust” (lk 104). Seega ei saa siin ikkagi läbi eelduseta, et mingi materiaalse kultuuri tunnus märgib ka keelelist erinevust või sarnasust. Toodud näites on selleks kultuurijuureks kalmetüüp. Kui me aga oletame, et seda omapärast kalmetüüpi kasutasid mitme suguluses mitte oleva alg(keele) rääkijad (keel ja kultuur ei pea tingimata olema seotud), variseb püstitatud etnogeneesi teooria kokku. Võis ju sama kultuurijuurt jaganud, kuid eri keeli rääkinud hõimudest üks mingil põhjusel liikuda eemale ja panna aluse uutele keeltele, millel ei ole mingit keelelist sugulust algkodusse jäänud hõimu(de)ga. Lisaks esitatakse peatükis ülevaade erinevatest rahvastikurännete liikidest (mille põhitüüpe on viis) ja

varasematest oletustest soomeugrilaste saabumise kohta Läänemere piirkonda.

Neljas peatükk on pühendatud soomeugri alade keraamikastiilide tutvustamisele ning viies peatükk muude asjakohaste muististe (kindlustatud asulad, matmispaigad, põllud, juhuleiud, kirved) tutvustamisele. Just keraamikal on autori arvates potentsiaali olla selleks „kultuurijuureks”, millega koos on arenenud keele „geneetiline juur” (lk 120).

Kaks viimast peatükki käsitlevad läänemeresoome kujunemist ja hargnemist. Seejuures käsitletakse just keelelist ja kultuurilist hargnemist, sest keele ja kultuuri kaudu saame määratleda identiteeti ehk seda, keda pidada soomeugrilaseks. Raamatu nimipeatükk esitab ka kõnealuse teose põhipostulaadid. Nimelt jagab autor läänemeresoomlased neljaks rühmaks, mis ajaliselt üksteisele järgnevad. Nendeks rühmadeks on läänemere A, läänemere A<sup>B</sup>, läänemere A<sup>BG</sup> ja läänemere A<sup>BG+</sup>. Skemaatilisel on seda kujutatud joonisel 7.13 (lk 259). Ülainedid B ja G märgivad vastavalt balti ja germaani mõju. Seejuures jõudis tänapäeva Eesti aladele või selle vahetusse naabrusesse läänemere A<sup>B</sup> ja seda alles I aastatuhande esimesel veerandil eKr, ehk umbes 1200 eKr (lk 195, 200). Paar lehekülge varem väidab autor Kalliote viidates, et uurali juurtega keel toodi Läänemere äärde idast millalgi pärast 2000. aastat eKr. Otsest vastuolu ei olegi, sest 1000–750 eKr jääb sellesse perioodi. Seega on Langi arvates meie otsesed keelelised (ja kultuurilised) esiisad Eestis elanud mitte rohkem kui 3200 aastat. Kuigi autor rõhutab korduvalt, et arheoloogiliste meetoditega pole võimalik jälgida keelesisesid arenguid (lk 195), on ta seisukohal, et nende meetoditega saab jälgida „keelerühmade kontakte või kontaktide puudumist teiste rühmadega ning nende rühmade ja nende levitatava kultuuri (sh keele) liikumisi ruumis” (lk 195–196). Niisiis viib Lang lõpuks kokku kultuuri ja keele ning teeb järeldusi, mille eelduseks on, et mingi materiaalse kultuuri tunnuse

(kultuurijuure) leviku ja keele leviku vahele võib panna võrdusmärgi. Ta on rõhutanud, et nii algkeel kui ka arheoloogiline kultuur on kõigest teadlaste nipid ja abstraktsioonid oma materjali süstematiseerimiseks (lk 93, 117). Nagu autor tõdeb, jääb keele ja materiaalse kultuuri sidumisel paljugi uurijate subjektiivse tõlgenduse hooleks (lk 117). Lang on võtnud kasutusele uue nipi: nimelt ei seo ta keelega enam abstraktselt arheoloogilist kultuuri, vaid teatud materiaalse kultuuri ilmingu ja muidugi sellise ilmingu, mis sobiks ajaloolise keeleteaduse andmetega, ning teeb selle põhjal kaugele ulatuvaid järeldusi. Igale binaarsele keelelisele jagunemisele püüab ta leida vaste keraamikastiili muutustes. Kõik need jagunemised ei kajastu ühtmoodi hästi arheoloogilises materjalis, kuid kinnitust leiab Lang pea igale algläänemeresoome hargnemisele Kallio skeemil.

Kõnealuse teose puhul on tegemist tänapäeva teadusdistsipliinidele kättesaadavate ainestike ühe tõlgendusega, mis püüab kokku viia keelt, kultuuri ja geene. Kusjuures kõige küsitavamaks jääb endiselt keele sidumine mis tahes materiaalse kultuuri või geenidega, sest nii nagu ei kandu keel edasi geenidega, ei kandu keel edasi ka pottide ja koduloomadega. Paljud keeled (ja keelkonnad) on aastatuhandete jooksul hääbunud jälgi jätmata või jättes jälgi, mida on raske tuvastada ning mis annavad vaid ähmase ettekujutuse hääbunud keele olemusest. Selliste keelte jälgi ehk substraati on tuvastatud paljudest indoeuroopa keeltest, soomeugri keeltest on kõige selgem substraat kindlaks tehtud saami keeltes. Tundmatute suurustega on loomulikult väga ebamugav opereerida ning seetõttu on arusaadav, et soomeugri keelte varaste kontaktide uurimisel opereeritakse pea ainult indoeuroopa erinevate harudega, sest hääbunud keelte kohta on raske midagi öelda. Siiski on välja töötatud ka metodoloogia tundmatust keelest pärineva substraadi tuvastamiseks ja

uurimiseks. Minu tõlgendus on see, et soome-ugri keelte erinevaid algkujusid rääkinud hõimud puutusid kindlasti peale indoeurooplaste kokku ka mitme eelajaloolisel ajal hääbunud keelkonna keeltega, mis samuti on jätnud jälgi nii soome-ugri kui ka indoeuroopa keeltesse ning segavad neid jälgi, mida me arvame leidvat indoeuroopa ja soome-ugri keelte varastest kontaktidest. Võrdluseks on hea vaadata piirkondi, mille keeleline evolutsioon on ajaloos paremini dokumenteeritud, näiteks Lääne-Euroopat. Seal näeme mitut keelevahetuse lainet, kus protoeuroopa keeled (sh pikti, etruski, ibeeri), millest tänapäevani on säilinud vaid baski keel, asendusid esialgu keldi keeltega, seejärel aga ladina keele variantidega, mis aegamööda kujunesid omaette keelteks, säilitades substraadina jälgi nii varasematest keldi keeltest kui ka protoeuroopa keeltest. Seetõttu võivad substraadiuurin-

gud edaspidi avada märkimisväärseid uusi vaateid meie keelelisele ajaloole.

Valter Langi teos on laiahaardeline ülevaade tänapäeva arheoloogia, geneetika ja keeleteaduse seisukohtadest läänemeresoomlaste kujunemise osas ning igati tänuväärne panus eestlaste etnogeneesi uurimisse. Kas Langi oletused keele jälgedest materiaalses kultuuris muutuvad eestlaste etnogeneesi peavoolunarratiiviks, näitab aeg ja tuleviku teadustöö. Tulles tagasi avalõigus osundatud küsimuse juurde: muidugi ei pea seda küsimust maha vaikima, kuid tundub, et tänapäeva teadus sellele veel kindlat vastust ei paku ning olemasolevale materjalile püütakse omistada omadusi, mida neil ei ole – kondid ja potikillud ei kõnele, vähemalt mitte otseses mõttes.

SVEN-ERIK SOOSAAR